

פרשת תולדות – על משלים בדברי חז"ל

הרב צבי שמשוני

דומה שכל ילד מכיר את המשל המפורסם על האריה שנתקעה לו עצם בגרונו. מה עשה אותו אריה? ביקש את עזרת החיות תוך שהוא מציע שכר למי שיאות להושיט את עזרתו. נענה האריה על ידי עוף בעל מקור ארוך שהושיט את מקורו ושלף את העצם מגרונו. כשבא ליטול שכרו, ענה לו האריה שכך כבר נשתלם ששהית בתוך לוע האריה ויצאת שלם.

משל הוא סיפור עלילתי דמיוני קצר שלא נוצר אלא על מנת ללמד דבר אחר. רגילים להשתמש במונח 'מוסר השכל' לאותו לקח שמלמדנו המשל. לקח זה יכול להיות הבנה חדשה על המציאות או על בני אדם וכמובן הדרכה חינוכית להליכות החיים. אצל חז"ל משמש המשל בכל מחזורתיה של האגדה, וכפי שכתב אחד מחוקרי ספרות האגדה, הוא מהצורות הספרותיות האהובות ביותר בה. בספרות העולם ידועים ספרים שהינם קובץ שלם שכולו משלים, כמו משלי איזופוס שנחשב אבי המשל. לא כן בספרות האגדה שלנו. אין כלל ספרות משלים עצמאית, וכל המשלים של רבותינו משוקעים הם בתוך שאר הצורות הספרותיות שהשתמשו בהם חז"ל ובעיקר בדרשות ובסיפורים. אפשר לומר שבדרך כלל משלים המשולבים בדרשות באים על מנת ללמד הבנה חדשה בפסוקים. משלים המשולבים בסיפורים אינם קשורים בהכרח לפסוקים ודומים הם יותר למשלים המצויים בספרות העולם.

בפרשתנו אנו מוצאים שילוב מעניין בו נמצא משל שהינו חלק מסיפור ויחד עם הסיפור הוא משולב בדרשת הפסוקים.

ויאמרו ראה ראינו, ראינו מעשיך ומעשה אבותיך, ונאמר תהי נא אלה אם תעשה עמנו וגו', רק מיעוט שלא עשו עמו טובה שלימה, בימי רבי יהושע בן חנניה גזרה מלכות הרשעה שיבנה בית המקדש. הושיבו פפוס ולוליאנוס טרפיזין מעכו עד אנטוכיא והיו מספקין לעולי גולה כסף וזהב וכל צרכם, אזלין אלין כותאי ואמריין ידיע להוי למלכא דהדין קרתא מרדתא תתבנא ושוריא ישתכללון מנדה בלו והלך לא יתנון, מנדה, זו מדת הארץ, בלו, זו פרובגירון, והלך, אנגרוטינה, ואמר להון מה נעביד וגזרית, אמריין ליה שלח ואמר להון או ישנון יתיה מאתריה או יוספון עליה חמש אמין או יפצרון מיניה חמש אמין מן גרמיהון אנון חזריין בהון, והוון קהליא מצתיין בהדא בקעתא דבית רמון כיון דאתון כתיבא שרון בכיין, בעיין לממרד על מלכותא אמריין יעול חד בר נש חכימא וישדך צבורא, אמריין יעול ר' יהושע בן חנניא דהוא אסכולוסטקיא דאורייתא, עאל ודרש ארי טרף טרף ועמד עצם בגרונו אמר כל דאתי מפיק ליה אנא יהיב ליה אגריה אתא הדין קורא מיצראה דמקוריה אריך יהיב מקוריה ואפקיה אמר ליה הב לי אגרי א"ל זיל תהא מלגלג ואומר דעילת לפומא דאריה בשלם ונפקת בשלם, כך דיינו שנכנסנו לאומה זו בשלום ויצאנו בשלום. [בראשית רבה פרשה סד]

הסיפור מלמדנו שלאחר שנתנה רשות לבנות את בית המקדש הלכו הכותים ואמרו למלכות שהיהודים יבנו את המקדש וימרדו במלכות. אמנם כיון שאין המלכות חוזרת ממה שגזרה הצינו שתגזור לשנות ממידת גובהה או מיקומו של הבית והיהודים כבר יחזרו בהם מעצמם. עולי הגולה שהיו מכונסים בבקעת בית רימון רצו למרוד במלכות והיו מי שדאגו וחפשו אישיות שיכולה לעלות לדבר בפניהם ולהרגיעם. וכמובן עלה רבי יהושע בן חנניה וסיפר להם אותו מעשה באריה שנתקעה לו עצם בגרונו.

רבי יהושע בן חנניה אומר כפי שמתבקש בסיטואציה זו: "כך דיינו שנכנסנו לאומה זו בשלום ויצאנו בשלום". כלומר מוסר ההשכל של המשל לפי רבי יהושע הוא שהחלש שהיה בפי האריה אל לו לצפות לשכר ולטובה מהאריה החזק. די לו שישתפק בכך שלא נטרף ויראה בכך זכות מספקת.

אין ספק שיש כאן דוגמא מאלפת לשימוש במשל במגמה ריטורית. הרי לו התחיל רבי יהושע לדבר דברים ישירים כנגד המורדים היו אלה צועקים ואולי אף מפסיקים את דבריו בכוח. ודאי שלא היו מטים אוזן לדבריו. כוחו של המשל הוא בכך שמעביר הוא את השומע לעולם אחר לחלוטין שבשלב ראשון אינו נראה קשור כלל ועיקר. רק בסופו של המשל כאשר כולם קשובים ודרכים לדברי הנואם, מגיע הרגע בו ניתן לומר את מוסר ההשכל המתקשר לשומעים באופן מדויק. כעת כבר נרגעו הרוחות ויש ביכולתו של הציבור לקבל את הדברים על אף שמנוגדים הם לחלוטין לרצונם למרוד.

אולם מה עושה סיפור מענין זה כאן בבראשית רבה על פרשתינו? הרי אין כל קשר בין הפרשה לבין הסיפור!

הפסוק עליו מוסב המדרש הוא תשובת אבימלך לשאלת יצחק התמה לפשר ביקורו של זה אצלו. אבימלך עונה כי לאור הצלחתו של יצחק בא להציע לו ברית. ברית זו שמציע אבימלך מבוססת על הדדיות:

אם תעשה עמנו רעה, כאשר לא נגענוך, וכאשר עשינו עמך רק טוב, ונשלחך בשלום; אתה עתה, ברוך ה' (בראשית כ"ו; כ"ט)

אנו הרי לא נגענו בך לרעה ועשינו עמך רק טוב! מהו הטוב הזה שעשה אבימלך עם יצחק? אין זה אלא ששלחו בשלום - קרי לא הרג אותו. שהרי כך מסופר בפרקנו:

ויהי לו מקנה צאן ומקנה בקר, ועבדה רבה; ויקנאו אתו, פלשתים. וכל הבארת, אשר חפרו עבדי אביו, בימי, אברהם אביו--סתמום פלשתים, וימלאום עפר. ויאמר אבימלך, אל יצחק: לך, מעמנו, כי עצמת ממנו, מאד. (בראשית כ"ו; י"ד-ט"ז)

זהו הטוב של אבימלך! ובעל המדרש אינו חוסך את שבט ביקורתו. אבימלך נוהג כמנהג הארי שנתקעה לו עצם בגרונו. פירוש הפסוק אינו כפי שניתן לקרוא: לא נגענוך וגם עשינו עמך טוב ולבסוף שלחנו אותך בשלום. עתה אנו למדים שיש להבין את הפסוק כך: לא נגענוך וממילא זה נחשב לטוב שהרי שלחנו אותך בשלום. אמנם אין הדרשן מספר את המשל בפני עצמו אלא מעתיק את הסיפור כולו שכמובן אינו קשור לכאן אלא בגין המשל המתאים כל כך להתנהגותו של אבימלך.

נמצינו למדים שלמשל הקצר שאנו עוסקים בו יש יותר ממוסר השכל אחד. ניתן ללמוד ממנו דבר והיפוכו. רבי יהושע ניצל את המשל ללמד את החלש שלא לצפות מהחזק לשכר. בעל מדרש רבה למד ממנו שהחזק המתפאר בטובו אינו מתפאר אלא בכך שלא ניצל את כוחו להרע כפי הרגלו.

נקודה זו שנוספה לנו בהבנת המשל שופכת אור נוסף על ניצול כוחו הריטורי של המשל. המשל לפני פתרונו ניתן לפירושים שונים. אותם החושבים מבין המורדים לא ישתיקו את רבי יהושע הדובר שהרי יתכן שיאמר דברים הנעימים לאזנם. זאת ועוד, המסר שהשתמש בו רבי יהושע אינו סותר את הביקורת הטמונה במשל כלפי המלכות. דבר זה מאפשר להרגיע את הציבור בדבור ישיר, ולבקר את המלכות באופן עקיף.

על אף שהסיפור שלפנינו מציג שמוש במשל למטרות ריטוריות, אין זה עיקר תפקידו של המשל אצל חז"ל. יתר על כן יתכן מאוד שלא היינו פוגשים את הסיפור הזה כלל בספרות המדרש, לולא מצא אותו הדרשן מתאים למטרותיו הלמודיות בפרשת השבוע. אנו לא הבאנו את המדרש הזה אלא על מנת לפתוח צוהר לעולם המשלים בדברי חז"ל.